

KAPITTEL 6

Sårbarhet, mangfold og menneskerettigheter

Hans Morten Haugen

VID vitenskapelige høyskole

Abstract: The article examines recent understandings of vulnerability and exposedness, and studies proving that people with disabilities are more exposed to violence, discrimination, and various forms of exclusion. Diversity has been elevated as a value, both in societies and in churches. The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD) is the only human rights treaty that names specific human rights principles, and one of these principles is diversity. There are also opposing trends to the enhanced recognition of diversity, summarized in three points: preservation of status quo; highlighting majority normality; and budgetary efficiency are given priority over empowering solutions. The Church of Norway, inspired by the World Council of Churches, wants to promote inclusion and empowerment, but is itself lagging behind, for instance in providing access to enabling technology.

Keywords: ableism, Ecumenical Disability Advocates Network (EDAN), UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, inclusive development

Innledning

Dette kapitlet benytter nye perspektiver på sårbarhet der man går vekk fra å snakke om sårbare grupper av personer og i større grad snakker om personer i sårbare situasjoner (Strand & Ikdahl, 2017, s. 126–127; Sandberg, 2015; Lid, 2013a, s. 27; Haugen, 2010, s. 210). Det er holdninger og praksiser hos enkeltpersoner og institusjoner som medfører at en person

Sitering av denne artikkelen: Haugen, H. M. (2020). Sårbarhet, mangfold og menneskerettigheter. I I. M. Lid & A. R. Solevåg (Red.), *Religiøs medborgerskap: Funksjonshemming, likeverd og menneskesyn* (Kap. 6, s. 129–151). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.100.ch6>
Lisens: CC BY-NC-ND 4.0.

med funksjonsnedsettelse (eller en kvinne, en albino eller en homofil) er sårbar i noen samfunn, men ikke i andre.

Et slikt nytt perspektiv på sårbarhet finnes hos Sturla Stålsett, som understreker sårbarheten som «en betingelse for det å kunne handle etisk. Derfor må også politikken bygge på en dypere forståelse av sårbarheten som grunnvilkår og som verdi for menneskelig fellesskap» (Stålsett, 2017, s. 260; se også Butler et al., 2016; Fineman, 2008). Denne måten å se sårbarhet på innebærer også å se alle mennesker som utlevert til hverandre. Dersom vi forsøker å gjøre oss usårbare, vil vi kunne ende opp med umenneskelige samfunn.

Sårbarhet som noe allmennmenneskelig tydeliggjøres i dokumentet *Tilværelsens gave* – opprinnelig utgitt av Kirkenes Verdensråd som *The Gift of Being* (Norges Kristne Råd [NKR], 2017, avsnitt 85; se også Den norske kirke, 2016). Også innenfor helseforskning finnes en erkjennelse av sårbarhet som avgjørende for å fremme gjensidig avhengighet og relasjonalt (Herring, 2016; Malterud & Solvang, 2005). Gitt at vi erkjenner alle mennesker som sårbare, kan vi bruke begrepet «utsatthet» for å beskrive personer eller grupper av personer som lever i spesielt krevende situasjoner.

Problemstillingen som kapitlet søker å bevare, lyder: *Hva er kjer-
nen i nyere forståelser av inkluderende tilrettelegging for personer med
funksjonsnedsettelse – som også målbåret av Kirkenes Verdensråd –
og har Den norske kirke på sentralt nivå latt seg inspirere av slike for-
ståelser?*

Selv om holdningsendringer hos enkeltpersoner og kirkelig språk og praksiser på lokalt nivå ikke er en del av problemstillingen, betyr ikke dette at slike endringer ikke er relevant. Kapitlet adresserer ikke disse spørsmålene, men søker å vise at ved å erkjenne sårbarhet som ressurs, vil dette fremme mellommenneskelig samhandling forankret i forståelsen av vår gjensidige avhengighet. Gjennom en etisk refleksjon rundt funksjonsnedsettelse, sårbarhet og mangfold vil jeg vise hvordan menneskerettighetene gir retning for arbeidet med å fremme likeverdig deltagelse og mer inkluderende samfunn. Kjersti Skarstad viser hvordan moralsk samhandling og nye relasjoner som anerkjenner mangfold, er avgjørende for bedre menneskerettighetsbeskyttelse (Skarstad, 2019,

s. 93–100; 2018a), men dette må suppleres av påvirkningsarbeid overfor myndighetene (Lang et al., 2011). Kapitlet er forankret i en maktkritisk tilnærming der begrepet «ableisme» betegner forskjellsbehandling eller ulik behandling av mennesker på grunn av faktiske eller forestilte funksjonsnedsettelse.

Etter en gjennomgang av menneskerettighetene og en kort gjennomgang av noen av uenighetene mellom norske myndigheter og FNs komité for personer med funksjonsnedsettelse vil jeg særlig vurdere Den norske kirkes tiltak, med vekt på tilrettelegging for likeverdig deltakelse og det å løfte frem mangfold. Det er her relevant å peke på at begrepet «rimelig tilrettelegging» defineres i artikkel 2 av CRPD som

[...] nødvendig og hensiktsmessig endring og justering som ikke innebærer en uforholdsmessig eller utilbørlig byrde, når det i et bestemt tilfelle er behov for det, for å sikre at mennesker med nedsatt funksjonsevne kan nyte eller utøve alle menneskerettigheter og grunnleggende friheter på lik linje med andre. (CRPD, 2014, artikkel 2)

Rimelig tilrettelegging kan forstås som en individuell rettighet, men sikringen av denne rettigheten begrenses av forhold som forstås å utgjøre en utilbørlig byrde. Hva som utgjør en utilbørlig byrde, må avklares i det enkelte tilfellet, og det er plikthaveren som må vise at det konkrete tiltaket utgjør en uforholdsmessig eller utilbørlig byrde.

Et perspektiv som var fremme hos Kirkenes Verdensråd tidligere, nemlig begrepet «differently abled» (Kirkenes Verdensråd, 1998) – som jeg velger å oversette til «med ulike evner» – vil løftes frem. Jeg vil avslutte med noen overordnede perspektiver for å forklare nedlatende holdninger: (i) usynliggjøring, (ii) ønsket om «normalitet» og (iii) utestenging, som kan lede til selvstigmatisering. Jeg vil ikke drøfte tiltak for å bekjempe vold mot mennesker med funksjonsnedsettelse, selv om flere studier viser at minst én av ti personer med funksjonsnedsettelse utsettes for vold (Olsen et al., 2016, s. 31; Ramm, 2010, s. 62; se også Borg, 2008; Vårt Land, 2016).

Menneskerettigheter

Jeg vil særlig utvikle videre en menneskerettighetstenkning forankret i en forståelse av de sju menneskerettighetsprinsippene. Et menneskerettighetsprinsipp spesifiseres i FNs såkalte «Common understanding» som avledet fra internasjonale menneskerettighetsinstrumenter (se UNICEF, 2003, punkt. 1). Slike prinsipper skal – sammen med de substansielle rettighetene – «styre alt samarbeid og prosjektarbeid i alle sektorer og i alle faser av prosjektets gjennomføring» (s. 1, min oversettelse).

For å tydeliggjøre kjernen i menneskerettighetsprinsippene kan vi si at disse utgjør grunnleggende hensyn av overordnet karakter som må etterlevs i enhver beslutningsprosess, formulert som «obligation of conduct» («fremgangsmåteplikter») (Wolfrum, 2010). Disse pliktene er knyttet til «obligations of result» («plikter til å oppfylle»), altså den faktiske realiseringen av substansielle menneskerettigheter. Statene har de folkerettslige pliktene, men bred mobilisering av alle med moralske plikter (personer og alle samfunnsorganer) er avgjørende for at rettighetene faktisk skal realiseres.

Sju menneskerettighetsprinsipper er løftet frem av FNs organisasjon for mat og landbruk (FAO, 2018): menneskeverd, ikke-diskriminering, lovbasert atferd, ansvarlighet, åpenhet, deltakelse og myndiggjøring. Merk at både ikke-diskriminering og deltakelse er både substansielle menneskerettigheter og menneskerettighetsprinsipper. Disse sju prinsippene har generell anvendelighet. Som forklart nedenfor gjelder de menneskerettighetsprinsippene som spesifiseres i CRPD, kun i relasjon til denne konvensjonen.

De to første prinsippene handler om hvordan myndighetene møter den enkelte. Menneskerettighetene er forankret i forståelsen av alle menneskers like menneskeverd, uavhengig av intellektuelle og fysiske evner. Ikke-diskriminering handler også om at ulike tilfeller må behandles ulikt, og at det er mulig å forskjellsbehandle for å fremme substansiell rettferdighet. De tre neste prinsippene handler om overordnede hensyn i myndighetsutøvelse, slik at denne blir lovforankret, basert på mest mulig åpne prosesser og med mulighet for å holde dem som utøver makt, til ansvar for sin maktutøvelse. De to siste prinsippene er nedenfra-perspektiver som igjen tar utgangspunkt i den enkelte, men da den enkelte som

medlem av et fellesskap. Myndiggjøring – som må være målsettingen for alle prosesser og vedtak som berører enkeltpersoner – må skje også på familie- og lokalsamfunnsnivå.

Innenfor alle disse sju prinsippene kan vi bruke involvering/ikke-involvering eller synliggjøring/usynliggjøring av mennesker med funksjonsnedsettelse som illustrasjon. CRPD er den eneste internasjonale konvensjonen som nedfeller spesifikke menneskerettighetsprinsipper og som understreker at disse gjelder «denne konvensjon» (artikkel 3):

- (a) verdighet
- (b) ikke-diskriminering
- (c) deltakelse og inkludering
- (d) respekt for forskjeller og mangfold
- (e) like muligheter
- (f) tilgjengelighet
- (g) likestilling mellom menn og kvinner
- (h) respekt for utviklingsmulighetene til barn med nedsatt funksjonsevne

Vi ser at de tre første er sammenfallende med de generelle menneskerettighetsprinsippene. Jeg vil senere undersøke særlig prinsipp (d) om respekt for forskjeller og mangfold og knytte denne diskusjonen til prinsippet om myndiggjøring. Samtidig er det viktig at både de substansielle menneskerettighetene og menneskerettighetsprinsippene er udelelige og gjensidig avhengige av hverandre.

Tre tidligere FN-dokumenter er relevante, for det første FN-erklæringen om personer med psykisk utviklingshemming (norske myndigheter bruker nå bare begrepet «utviklingshemming», mens den engelske tittelen på erklæringen var «mentally retarded») (De forente nasjoner [FN], 1971). I tråd med CRPD bruker jeg begrepet «intellektuell funksjonsnedsettelse» (se også NOU 2016: 17). For det andre FN's erklæring om rettighetene til mennesker med nedsatt funksjonsevne (FN, 1975). For det tredje FN's standardregler for å fremme likestilling for personer med funksjonsnedsettelse (FN, 1993; se også Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn, 2013, s. 11–12), som overvåkes av FN's kommisjon for sosial utvikling.

Likevel representerer CRPD fra 2006 et tidsskille. For det første er den bindende for de 177 statene som har ratifisert den. For det andre legges en ny forståelse til grunn, som av Skarstad (2019, s. 48) er presisert å omhandle fjerning av samfunnshindre, tilrettelegging og beskyttelse mot krenkelse. Lid (2013b) argumenterer for en relasjonsmodell, særlig for universell utforming. Som vi så ovenfor, vektlegger Skarstad (2019, s. 93–100; 2018a) også det relasjonelle i menneskerettighetsrealiseringen.

De ulike menneskerettighetskomiteene som overvåker, tydeliggjør forpliktelser og gir anbefalinger for gjennomføringen av de ulike konvensjonene, har presisert menneskerettighetsvernet for personer med funksjonsnedsettelse (FNs komité for avskaffelse av diskriminering av kvinner, 1991; FNs komité for økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, 1994; FNs komité for barns rettigheter, 2006). FNs komité for barns rettigheter vektlegger barn med funksjonsnedsettelse sin rett til å bli hørt og tatt hensyn til, i tråd med artikkel 12 i barnekonvensjonen (FNs komité for barns rettigheter, 2006, avsnitt 33). Tydeligst er imidlertid FNs komité for rettighetene for personer med funksjonsnedsettelse (2014, avsnitt 3), som i sin første tolkningskommentar understreker at statene må endre sin politikk til å gi tilstrekkelig beslutningsstøtte, slik at personen – så langt det er mulig – selv kan ta beslutninger. Tilsvarende tilrettelegging for deltakelse av personer med ulike funksjonsnedsettelse skal skje på alle samfunnsarenaer.

I FNs bærekraftsmål er personer med funksjonsnedsettelse omtalt under målsetting 4.5 (utdanning), 8.5 (anstendig arbeid), 10.2 (ulikhet) samt 11.2 og 11.7 (bærekraftige byer). For at målet om avskaffelse av fattigdom skal kunne nås, kreves langt større innsats for og samarbeid med personer med funksjonsnedsettelse (Atlas-alliansen, 2018).

Om deltakelse og å bli hørt

Det er nødvendig med en tydeliggjøring av plikten til å legge til rette for mest mulig likeverdig deltakelse på alle arenaer av samfunnslivet og for å bli hørt. Det generelle prinsippet «ingenting om oss uten oss» er selvskrevet, som understreket av likestillings- og diskrimineringsombudet

(Ørstavik, 2014). Hun peker på at FN-komiteen som etterser gjennomføringen av CRPD, kun består av medlemmer med funksjonsnedsettelse, og fortsetter: «En politikk som er utformet langt fra de den handler om blir sjelden eller aldri bra, og en politikk uten involvering er i strid med menneskerettighetene» (Ørstavik, 2014).

To FN-konvensjoner vektlegger *direkte* deltakelse i beslutningsprosessen: barnekonvensjonens artikkel 12 (om retten til å gi uttrykk for egne synspunkter og bli hørt) og CRPD-artiklene 7 («Barn med nedsatt funksjonsevne»), 12 («Likheter for loven») og 29 («Deltakelse i det politiske og offentlige liv»). Det er også relevant at retten til å bli fullt inkludert og kunne delta i samfunnet samt retten til deltakelse i kulturlivet anerkjennes i artiklene 19 og 30 i CRPD.

Skarstad (2018b) operasjonaliserer særlig rettighetene for personer med intellektuell funksjonsnedsettelse til å handle om selvbestemmelse. Selvbestemmelse for personer med intellektuell funksjonsnedsettelse er tydeliggjort i formålsbestemmelsen til kapittel 9 i helse- og omsorgstjenesteloven. Selvbestemmelse er også tydeliggjort i formålsbestemmelsen i § 1 i psykisk helsevernloven, som ble revidert i 2017 ved å tilføye «selvbestemmelsesrett». Det er blitt foreslått at psykisk helsevernloven skal erstattes av en ny lov, tvangsbegrensingsloven, der det også er foreslått å ta inn tvangsbestemmelser fra andre lover (NOU, 2019, s. 14).

Det er uenighet mellom norske myndigheter og komiteen for rettighetene til mennesker med nedsatt funksjonsevne om hvor langt selvbestemmelsesretten faktisk rekker, som uttrykt i Norges tolkningserklæringer til tre bestemmelser avgitt da CRPD ble ratifisert. For det første anfører Norge at artikkel 12 («Likheter for loven») «tillater tilbakekalling av rettslig handleevne ... i tilfeller der slike tiltak er nødvendige...» Den såkalte Tolga-saken – der tre brødre ble gitt diagnosen psykisk utviklingshemming og satt under vergemål uten brødrenes viten og samtykke (Regjeringen, 2019) – viser hvordan selvbestemmelse er blitt reelt ignorert av flere myndighetsorganer. For det andre anfører Norge at artiklene 14 («Frihet og personlig sikkerhet») og 25 («Helse») tillater «tvungen omsorg eller behandling av personer ... når omstendighetene gjør slik behandling nødvendig som en siste utvei» (Regjeringen, 2013; for støtte til regjeringen

og kritikk av Likestillings- og diskrimineringsombudet, se Syse, 2016, s. 466–468, 480).

Ordlyden i artikkel 12 i CRPD krevde at den norske vergemålsordningen ble revidert før Norge kunne ratifisere CRPD. Skarstad finner at vergene i liten grad bidrar til å ivareta rettighetene og interessene til personer med intellektuell funksjonsnedsettelse (Skarstad, 2018b). Hun kritiserer at det ikke er nasjonale krav til kunnskap om menneskerettighetene eller stilles andre kompetansekrav til verger, men påpeker at Fylkesmannen i Oslo og Akershus gjennomfører egne kurs for verger.

En inngående rettslig drøfting faller utenfor dette kapitlet, men det er verdt å merke seg at vergemålsloven § 33 er den relevante bestemmelsen som skal sikre selvbestemmelse for den som er satt under vergemål. Første ledd innledes med at «[v]ergen skal *så vidt mulig* høre den som er satt under vergemål» (vergemålsloven, 2013, § 33, min utheving). Annet ledd bruker formuleringen «ikke er i stand til å forstå» for når en beslutning kan fattes selv om personen som er satt under vergemål, motsetter seg denne. En legeerklæring skal kunne fastslå når slik manglende forståelse foreligger. Tredje ledd hjemler klagemulighet til Fylkesmannen og understreker at i prosessen med å avklare hva en person mener, *skal* ektefelle eller samboer få uttale seg.

For å foreslå forbedringer i behandlingen av mennesker med intellektuell funksjonsnedsettelse ble det såkalte rettighetsutvalget nedsatt (NOU, 2016, s. 17). Åtte såkalte løft identifiseres, der det første handler om selvbestemmelse og rettssikkerhet med følgende konkretiseringer (NOU 2016: 17):

- (i) gratis rettshjelpiltak
- (ii) rett til beslutningsstøtte
- (iii) endrede regler for fratakelse av rettslig handleevne
- (iv) endrede regler om bruk av tvang overfor personer med utviklingshemming

Som vi har sett ovenfor, ble selvbestemmelse i 2017 tatt inn i formålet til psykisk helsevernloven. Det sjuende «løftet», om koordinerte tjenester,

foreslår en ny bestemmelse i kommuneloven som tydeliggjør kommunens ansvar (NOU 2016: 17, s. 209).

Rettighetsutvalget hadde bare ett medlem som representerte organisasjoner for personer med funksjonsnedsettelse – en styreleder i Autismeforeningen – og ett medlem trakk seg som følge av svak representasjon fra disse organisasjonene (Avisa Nordland, 2015; se også Fellesorganisasjonen [2015] om FOs uttreden fra referansegruppen). Selv om statsråden lovet en plass i utvalget for Norsk Forbund for Utviklingshemmede (NFU) (NFU, 2016; Barne- og likestillingsdepartementet, 2015), lyktes det bare å erstatte det avgåtte medlemmet med en akademikerrepresentant (NOU 2016: 17, s. 21). NFU er imidlertid fornøyd med utvalgets innstilling (NFU, 2016). I juni 2018 fattet Stortinget i alt 14 vedtak, de fleste bestillinger til en stortingsmelding om sikring av utviklingshemmedes menneskerettigheter, deriblant krav om å vurdere erfaringene med vergemålsloven og sikre retten til trosutøvelse (Stortinget, 2018).

Rettighetsutvalget møtte også kritikk for å legge tidligere statlig ansvar over på kommunene, konkret at kommunene skal sørge for «tilrettelagt arbeid til personer som har ytelsen ung ufør» (Wangen, 2017; NOU 2016: 17, s. 182, 219–220, 249–253). Dette kan innebære reelle svekkelser i tilbudet når vi vet hvor ulike forutsetninger ulike kommuner har, og hvor mye større vekt som nå legges på hensynet til det kommunale selvstyret i forvaltningsloven § 34, annet ledd (lov om endringer i forvaltningslova m.m., 2017). Mange unge uføre kan erfare at de ikke får den nødvendige tilretteleggingen, og deres særlige utsatthet vil da vedvare og til og med forsterkes.

Mangfold og positiv forskjellsbehandling

Inger Marie Lid (2012a) kritiserer Martha Nussbaum, som vektlegger evner og egenskaper med tanke på å definere et menneskeliv. Lid har også anerkjent Nussbaums bidrag til forskning på personer med funksjonsnedsettelse (Lid, 2017; se også Lid, 2012b, s. 122–124). Lid bruker begrepene «mangfold» og «funksjonsvariasjon», og det sistnevnte brukes hyppigere i Sverige enn i Norge. I FN er det begrepet mangfold som brukes.

Ett av prinsippene i CRPD handler om respekt for forskjeller og mangfold, eller mer konkret «respekt for forskjeller og aksept av mennesker med nedsatt funksjonsevne som en del av det menneskelige mangfold og av menneskeheten» (FNs komite for rettighetene for personer med funksjonsnedsettelse, 2014, s. 9).

Det er en bred anerkjennelse av mangfold som kommer til uttrykk i dette prinsippet, og hele menneskerettighetsideen er basert på respekt for slikt mangfold. Samtidig som mangfold anerkjennes innenfor eksempelvis kultur, seksuell orientering og funksjonsevne – sistnevnte i økende grad også i kirkene (se nedenfor) – kan mennesker som tilhører ulike minoriteter, oppleve at de reelt sett behandles dårligere enn andre. Som nevnt innledningsvis kan prinsippet om ikke-diskriminering også innbefatte positiv forskjellsbehandling dersom dette skjer for å fremme substansiell likhet.

Det går an å skille mellom tre nivåer av likhet: formell likhet, mulighetslikhet og resultatlikhet. Hver av disse kan knyttes til Nancy Frasers tre dimensjoner, det vil si *anerkjennelse* (den sosiokulturelle sfæren, formell likhet), *deltakelse* (den politiske sfæren, mulighetslikhet) og *fordeling* (den økonomiske sfæren, resultatlikhet) (Fraser, 1996). For personer med funksjonsnedsettelse er alle tre høyst relevante. Fraser drøfter om generelt økt vekt på identitetspolitikk kan svekke betydningen av fordelingspolitikk, og hun svarer bekreftende på dette. Med tydeligere kopling til menneskerettigheter knytter Sandra Fredman disse tre (anerkjennelse, deltakelse og fordeling) sammen med en fjerde dimensjon – kalt *forvandling* – til resultatlikhet (Fredman, 2016).

Personer med funksjonsnedsettelse mangler i mange stater et effektivt rettsvern fordi de i altfor stor grad er usynlige, isolert og kan overses i politiske prioriteringskamper. Disse vil derfor ikke ha noe å tape på å styrke sin identitet som et fellesskap og øke sin synlighet – for derigjennom å søke å påvirke fordelingskampen i samfunnet, blant annet ved å øke sin deltakelse i ulike beslutningsfattende fora. Rettighetskamper er en integrert del av dette. Jeg har vist at ingen samfunn utvikler seg sosialt, økonomisk og politisk uten gjennom sosial kamp (Haugen, 2016). Konkret skjer dette dersom de med svakere maktposisjon makter å agere sammen og stiller krav til dem med makt, som på sin side må innse at de

vil ha interesse av å åpne for at flere får delta i beslutningsprosessene. Når flere personer med ulik sosial status blir hørt, fremmes både mangfold og inkludering. Dette resulterer i en inkluderende samfunnsutvikling. Dersom personene med makt ønsker å bevare status quo, vil samfunnet stagnere – og ofte utvikle seg i voldelig retning, siden vold kan bli de mektiges forsvar og de ekskludertes svar.

Styrket rettslig status i møte med myndighetene er positivt, men samfunn opprettholdes også av trygghet i de nære familierelasjoner og av økt gruppebasert sosial samhandling (Honneth, 2003, s. 138–142). Anerkjennelse på disse tre nivåene – familie, samfunn og stat – vil skape større myndiggjøring for den enkelte, for familien og for samfunnet. Inkludering av personer med funksjonsnedsettelse skjer i for liten grad, særlig når det gjelder barn og unge, og det økte prestasjonspresset løftes frem som en forklaring (Tøssebro & Wendelborg, 2014; se også Bufdir, 2018; Ramm & Otnes, 2013). Andelen personer med funksjonsnedsettelse som var i arbeid, var lavere i 2017 enn i 2000 (Statistisk sentralbyrå [SSB], 2018, tabell 2; SSB, 2005).

Nye forståelser også hos sentrale organer i Den norske kirke?

Før vi vurderer hva Den norske kirke har gjort, er det relevant å peke på at i Norge ble diskriminering av personer med funksjonsnedsettelse først ulovlig gjennom den tidligere diskriminerings- og tilgjengelighetsloven, som trådte i kraft i 2009 (diskriminerings- og tilgjengelighetsloven, 2008). Straff for diskriminerende eller hatefulle ytringer mot personer med nedsatt funksjonsevne ble først forbudt med den nye straffeloven, som trådte i kraft i 2015 (straffeloven, 2008). Utviklingen har altså gått langsomt, også innenfor det politiske liv i et land vi liker å tro ligger i forkant.

Vi kan skille mellom tiltak som vedrører forhold internt i Den norske kirke, og tiltak der Den norske kirke søker å påvirke offentlige myndigheter. Min antakelse er at det sistnevnte er lettere enn det førstnevnte. Jeg gjennomgår relevante vedtak over en viss tidsperiode, også for å vise endringer i forståelser. Som eksempel på den tenkningen som preget Den

norske kirke før år 2000, skal vi bruke rapporten fra et utvalg nedsatt av Bispemøtet som listet opp «fysisk funksjonalitet» og «fysisk helse» som kriterier for ansettelse i prestestilling (Utvalg nedsatt av Bispemøtet, 1997, s. 24–25). Disse møtte ingen innsigelser da rapporten med kriteriene ble vedtatt (Bispemøtet, 1997).

Kirkenes Verdensråd er det internasjonale kirkeorganet som mest tydelig har arbeidet for nye prioriteringer i kirkene i møte med personer med funksjonsnedsettelse. I arbeidet frem mot generalforsamlingen i 1998 ble begrepet «differently abled», altså «med ulike evner», brukt. Ifølge Ecumenical Disability Advocates Network (EDAN) ble begrepet brukt frem til CRPD ble vedtatt, men deretter har EDAN brukt samme betegnelse som FN, altså «personer med funksjonsnedsettelse» (Kilonzo, 2018).

Det er ikke mulig å finne kirkemøtevedtak fra Den norske kirke før 2000 som tydeliggjør et særlig ansvar for å tilrettelegge for likeverdig deltakelse av personer med funksjonsnedsettelse. Dette betyr naturligvis ikke at det ikke har skjedd tilretteleggingsarbeid lokalt. I en overordnet bemanningsplan for kirkelige stillinger fra 2001 heter det (etter en understreking av at Den norske kirke skal være en kirke for alle) at «[d]et inkluderer også mennesker med ulike former for funksjonshemninger. Det er viktig at en også sentralt i kirken har fagpersoner som ivaretar denne gruppens interesser» (Kirkerådet, 2001, s. 74). Begrepet «gruppen» og det at «vi» skal ivareta «dem», viser en begrepsbruk vi antakelig ikke ville ha sett i dag.

Kirkemøtet ba i 2006 om at kirkelige arbeidsgivere skal gå lenger i å legge til rette for mennesker med funksjonsnedsettelse enn det som følger av norsk lov (Kirkemøtet, 2006, vedtak 2). I 2012 brukte Kirkemøtet ordene «likeverd, inkludering og tilrettelegging» i tittelen og også betegnelsen «personer med utviklingshemming» (Kirkemøtet, 2012). Dokumentet *Tilværelsens gave* understreker at «[e]t bredere perspektiv lar oss gjenkjenne gaven i personen som lever med nedsatt funksjonsevne, heller enn i funksjonsnedsettelsen som sådan» (NKR, 2017, s. 15). Jeg deler denne forståelsen, og begrepet «differently abled» («med ulike evner») får enda tydeligere frem de ressursene som personer med funksjonsnedsettelse bærer med seg.

Som konkret hjelp i arbeidet for og med mennesker med intellektuell funksjonsnedsettelse i kirken publiserte Kirkerådet i 2016 heftet *Likeverd – inkludering – tilrettelegging* (Kirkerådet & HEL, 2016), og to artikler ble publisert i Luthersk Kirketidende (Torgauten, 2016a, 2016b). Under overskriften «Den egentlige årsak» søker Tor Ivar Torgauten å finne svar på hvorfor mennesker med intellektuell funksjonsnedsettelse ikke opplever å bli godt inkludert i kirkene – og svaret er de holdningene de møter (Torgauten, 2016a).

Kun i det siste av Den norske kirkes flerårige visjonsdokumenter for perioden 2009–2014, 2015–2018, 2019–2021 (Kirkerådet, 2018; Kirkemøtet, 2008, 2014a) omtales mennesker med funksjonsnedsettelse. I arbeidet med visjonsdokumentet for 2019–2021 ble det foreslått fra Kirkerådets sekretariat å inkludere punktet «[k]irken forsvarer rettigheter for mennesker med funksjonsnedsettelse» (Kirkerådet, 2018, s. 5). Dette punktet kom ikke inn i det forslaget som gikk til Kirkemøtet, som derimot vedtok – under punktet om dåp og trosopplæring: «Kirken legger til rette for mennesker med funksjonsnedsettelse» (Kirkemøtet, 2018). Vi så ovenfor at mangfold er ett av prinsippene i CRPD. Mangfold ble tydelig verdsatt av kirkemøtekomiteen i 2015 i saken om kirke og helse: «Det menneskelige mangfoldet må oppvurderes som en motvekt til ensrettingen av idealer for kropp, utseende og funksjonsevne» (Kirkemøtet, 2015, s. 3). En slik oppvurdering må forstås med utgangspunkt i at ensretting av idealer oppfattes som en trussel mot det genuint menneskelige.

Den norske kirkes visjonsdokument for 2009–2014 sier at kjennetegnet på en «åpen» kirke skal operasjonaliseres «ved å utvikle fellesskap som verdsetter mangfold og respekterer ulikheter» (Kirkemøtet, 2008, s. 2). Å verdsette mangfold rommer en sterk anerkjennelse. I de to siste visjonsdokumentene heter det følgende under kjennetegnet «åpen»: «Vi er et fellesskap preget av likeverd, deltakelse og respekt for mangfold» (Kirkemøtet, 2018, s. 2; 2014a, s. 4). Vi ser altså at uttrykket «verdsette» er blitt erstattet av «respekt» i de to siste visjonsdokumentene. Det er vanskelig å tolke den nye ordbruken som en svakere anerkjennelse av mangfold.

Hva er realiteten hos Den norske kirke med tanke på å tilrettelegge for dette mangfoldet? Ifølge Magne Bjørndal (2018) er ikke tilretteleggingen

bra. Han peker på at han som blind prest ikke kan bruke de produktene som Kirkepartner, hovedleverandøren av IT-tjenester til Den norske kirke, tilbyr. I den tidligere diskriminerings- og tilgjengelighetsloven som trådte i kraft i 2009, var det i paragraf 11 et krav om universelt utformede IT-systemer innen 2021 for *eksisterende* IT-systemer (diskriminerings- og tilgjengelighetsloven, 2008), en bestemmelse som er videreført i paragraf 41 i likestillings- og diskrimineringsloven som trådte i kraft i 2018. Altså har verken Den norske kirke eller norske myndigheter hatt det travelt på dette området. Nye IT-systemer skulle ha vært universelt utformet fra 1. juli 2011.

En vurdering av hva Den norske kirke har gjort internt, kan altså oppsummeres med at det er en betydelig dreining i omtalen og verdsettingen av personer med funksjonsnedsettelse. Selv om jeg ikke har grunnlag for å si noe om universell utforming generelt, er det særlig ett område innenfor universell utforming som er kritikkverdig, nemlig IT-systemene.

I arbeidet med å søke å påvirke offentlige myndigheter er det verdt å merke seg menneskerettighetssaken på Kirkemøtet i 2014. To av de fire «oppfordringene» til norske myndigheter omhandlet mennesker med nedsatt funksjonsevne (Kirkemøtet, 2014b, s. 6):

- (i) ratifikasjon av blant annet tilleggsprotokollen til CRPD for å tillate individklager
- (ii) økt vekt på å bekjempe diskriminering, blant annet på bakgrunn av nedsatt funksjonsevne

Stortinget valgte å ikke ratifisere noen av de aktuelle tilleggsprotokollene, og som nevnt ovenfor trådte den nye likestillings- og diskrimineringsloven i kraft i 2018. Den norske kirke er generelt opptatt av å øke deltakelsen til personer med funksjonsnedsettelse på alle samfunnsområder. Ungdommens kirkemøte minner om at det i all kommunikasjon med barn og unge med funksjonsnedsettelse skal tydeliggjøres at aktiviteten er tilrettelagt (Ungdommens kirkemøte, 2015, s. 2). I 2016 advarte Kirkerådet mot at kommuneloven ble formulert slik at den åpner for at kommunene kan slå sammen eldreråd og råd for personer med funksjonsnedsettelse. Kirkerådet peker på at «eldre, mennesker med

funksjonsnedsettelse og ungdom er underrepresentert i folkevalgte organ» (Kirkerådet, 2016, s. 2). I kommuneloven som ble vedtatt i 2018 (lov om endringer i kommunelova m.m., 2017), skilles det mellom disse to rådene, og et ungdomsråd er også påkrevd i hver kommune. Disse to eksemplene mener jeg illustrerer at Den norske kirke krever tiltak fra myndighetene for bedre inkludering.

Avsluttende drøfting

Den norske kirke er formet av sin tid, også i møtet med personer med funksjonsnedsettelse. Lokal tilrettelegging for deltakelse og målrettet diakoni, i første rekke for døve, er en del av dette bildet. I dette kapitlet er det ikke grunnlag for å hevde at diakonien i møte med personer med funksjonsnedsettelse har vært tidlig ute med å vektlegge myndiggjøring, men i dag blir det lagt vekt på tilrettelegging for likeverdig deltakelse, i alle fall i prinsipielle vedtak. I realiteten hindres slik likeverdig deltakelse, blant annet ved at Den norske kirkes IT-leverandør ikke oppfyller norsk lov.

Diskriminering og ekskludering av personer med funksjonsnedsettelse er først og fremst et problem for dem som ikke får delta i den grad de ønsker, men det er også et problem for samfunnet ved at vi får et råere samfunn, og fordi ressurser mange besitter, ikke blir tatt i bruk. På individnivå kan vi skille mellom tre skadelige holdninger:

- (i) Interesse av å bevare status quo, der usynliggjøring kan være et effektivt virkemiddel.
- (ii) Ønsket om «normalitet», forstått som dominerende kjennetegn ved majoriteten, innebærer at minoriteters kjennetegn vurderes som uønsket.
- (iii) Uttestenging ved ikke å legge til rette, og ved å prioritere budsjettmessig effektivitet fremfor myndiggjørende løsninger.

Alle disse holdningene, ytringene og manglende tiltakene opprettholder «utsattheten» for dem som rammes. Disse tre forklaringene vil drøftes kort nedenfor, med innsikt fra egen forskning på ideologier som søker å holde grupper og personer nede og utestengt (Haugen, 1996),

samt med innsikt i inkluderende kontra ekskluderende identitetsbygging (Haugen, 2017) og i hva som fremmer og hemmer stigmatisering og selvstigmatisering.

Status quo og usynliggjøring

Det at nye grupper søker å øke sin innflytelse i samfunnet, innebærer at etablerte makt hierarkier vil utfordres. For dem som besitter posisjoner, oppleves dette som uønsket. Ut fra en slik forståelse kan krav fra personer med funksjonsnedsettelse oppfattes som truende, siden disse ikke respekterer samfunnets ordninger og regler. Det å oppleve at ens egen stemme og egne krav ikke blir møtt, vil medføre resignasjon eller tilmed mindreverdighetskomplekser blant personer og grupper som søker økt innflytelse. Utfallet kan bli at disse ikke deltar like aktivt i sivilsamfunnet og på politiske arenaer som de ville ha gjort dersom deres deltakelse ikke hadde møtt fordommer. I verste fall kan ulike former for selvstigmatisering bli utfallet, altså at man lettere aksepterer sin situasjon som «gitt» eller skjebnebestemt.

«Normalitet» forstått som majoritetskjenne tegn

Vi ser fremvekst av en identitetsforankret majoritetssjåvinisme, særlig i møte med innvandrere (Pew Research Center, 2018, s. 23; se også Haugen, 2017). Det er funnet at personer med fordommer mot innvandrere også tenderer til å være mer positive til det Botvar omtaler som «humor om menneskelig lidelse/lyter» (Botvar, 2019, s. 47). Grad av religiøsitet er derimot ikke signifikant korrelert med holdninger til slik humor. Negative reaksjoner mot dem som faller utenfor «normaliteten», er både et samfunnsproblem og et problem for dem som rammes. 31 prosent rapporterer at de er blitt utsatt for hatytringer det siste året, slik hatytring er definert av Likestillings- og diskrimineringsombudet (Olsen et al., 2016, s. 33; se også s. 17–18). Julia Kristeva understreker at det som fremmer frastøting – også i kristendommen – er «truende annerledeshet» (Kristeva, 1982, s. 17), som «forstyrrer identitet, system, orden» (s. 4). Kristeva løfter frem Jesus som et radikalt brudd med

frastøting basert på ytre trekk, siden han forkynner menneskets indre kvaliteter (Matt 15, 18–20) (Kristeva, 1982, s. 113–114).

Utestenging ved ikke å legge til rette

Dette kan forstås som den «snilleste» av de tre holdningene, men den kan være minst like skadelig for det psykiske velværet til dem som rammes. Det å overse hvor utsatte personer kan bli utestengt ved ikke å få den tilretteleggingen de har krav på etter både internasjonale menneskerettigheter og norsk rett, er et unnlattelsesovergrep. Dette kan smerte like mye som et aktivt overgrep.

Oppsummering

Jeg har i dette bidraget identifisert kjernen i nyere forståelser av inkluderende tilrettelegging for personer med funksjonsnedsettelse – som også er målbåret av Kirkenes Verdensråd – og hvorvidt Den norske kirke på sentralt nivå har latt seg inspirere av slike forståelser. Svaret er at vi kan se spor av endringer, men selv om Den norske kirke uttrykker at den vil gå foran, skjer dette i liten grad i praksis. For både statlige og kirkelige beslutningstakere må personer som er blitt usynliggjort, holdt nede og ekskludert, i større grad få delta og bli hørt på de arenaene hvor goder og byrder fordeles. Rimelig tilrettelegging, altså tilrettelegging som ikke innebærer en utilbørlig byrde for plikthaveren, skal sikres. Tilrettelegging for deltakelse er ikke en slik utilbørlig byrde. Ved å fremme deltakelse fra grupper av personer som er svakt representert, fremmes også mangfold. Kirkenes Verdensråd og Den norske kirke oppvurderer og verdsetter mangfold i teorien – og gradvis vil dette endre status quo. Denne måten å avgi makt på bidrar samtidig til en mer inkluderende utvikling.

Referanser

Atlas-alliansen. (2018). Guterres' Handlingsplan et vendepunkt. Hentet fra <http://atlas-alliansen.no/news/tid-for-handling-sier-guterres>

- Avisa Nordland (2015, 13. februar). UiN-professor med kraftig skyts mot statsråden. *Avisa Nordland*. Hentet fra <https://www.an.no/uin-professor-med-kraftig-skyts-mot-statsraden/s/5-4-30246>
- Barne- og likestillingsdepartementet (2015). Supplerer rettighetsutvalget. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/supplerer-rettighetsutvalget/id2397408>
- Bispemøtet (1997). *Sak BM 16/97 Veien til prestetjeneste i Den norske kirke*. Oslo: Den norske kirke.
- Bjørndal, M. (2019, 9. januar). Kyrkja ekskluderar synshemma medarbeidarar. *Vårt Land*. Hentet fra <http://www.verdidebatt.no/innlegg/11750354-kyrkja-ekskluderer-synshemma-medarbeidarar>
- Borg, E. (2008). *Holdninger til funksjonshemmede i Norge 1999–2005*. Notat 4/08. Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring (NOVA).
- Botvar, P. K. (2019). Å le eller ikke le. Holdninger til religionshumor i den norske befolkningen. I P. K. Botvar, A. K. Gresaker & O. Hovdelien (Red), *Ingen spøk. En studie av religion og humor*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Bufdir (2018). Levekårsstatus for personer med nedsatt funksjonsevne. Hentet fra https://www.bufdir.no/Statistikk_og_analyse/Nedsatt_funksjonsevne.
- Butler, J., Gambetti, Z. & Sabsay, L. (Red.) (2016). *Vulnerability in resistance*. Durham, NC og London: Duke University Press.
- Den norske kirke. (2016). Å være menneske er å være sårbar. Hentet fra <https://kirken.no/nb-NO/om-kirken/aktuelt/a-vare-menneske-er-a-vare-sarbar>
- Fineman, M. A. (2008). The vulnerable subject: Anchoring equality in the human condition. *Yale Journal of Law and Feminism*, 20(1), 1–23.
- FN. (1993). A/RES/48/96, Annex, Standard Rules for the Equalization of Opportunities of Persons with Disabilities.
- FN. (1975). A/RES/3447 (XXX), Declaration on the Rights of Disabled Persons.
- FN. (1971). A/RES/2856 (XXVI), Declaration on the Rights of Mentally Retarded Person.
- Diskriminerings- og tilgjengelighetsloven. (2008). Lov om forbud mot diskriminering på grunn av nedsatt funksjonsevne. LOV-2008-06-20-42. Hentet fra <https://www.regjeringen.no>
- FNs komité for avskaffelse av diskriminering av kvinner. (1991). General Recommendation No. 18. Disabled women.
- FNs komité for barns rettigheter. (2006). General Comment 9: The rights of children with disabilities.
- FNs komité for rettighetene for personer med funksjonsnedsettelse. (2014). General Comment No. 1 Article 12: Equal recognition before the law.
- FNs komité for økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter. (1994). General Comment No. 5: Persons with disabilities.

- FNs organisasjon for mat og landbruk (FAO). (2018). The right to food – areas of work. Hentet fra <http://www.fao.org/right-to-food/areas-of-work/en>
- FO. (2015). Trekker seg fra Rettighetsutvalgets referansegruppe. Hentet fra <https://www.fo.no/nyheter/trekker-seg-fra-rettighetsutvalgets-referansegruppe-article10532-1064.html>
- Fraser, N. (1996). Social justice in the age of identity politics: Redistribution, recognition, and participation. Presentert ved Stanford University, 30. april–2. mai. Hentet fra http://tannerlectures.utah.edu/_documents/a-to-z/f/Fraser98.pdf
- Fredman, S. (2016). Emerging from the shadows: Substantive equality and Article 14 of the European Convention on Human Rights. *Human Rights Law Review*, 16(2), 273–301.
- Haugen, H. M. (2017). Faith among youth in Church of Norway means greater interreligious acceptance. *Nordic Journal of Religion and Society*, 30(2), 97–114.
- Haugen, H. M. (2016). *Kampen om utviklingen. Teorier, strategier og globale utfordringer*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Haugen, H. M. (2010). Inclusive and relevant language: The use of the terms autonomy, dignity and vulnerability in different contexts. *Medicine, Health Care and Philosophy*, 13(3), 203–213.
- Haugen, H. M. (1996). Hvorfor høyreekstremer og nasjonalistiske verdier får økt oppslutning. I H. M. Haugen & L. G. Lingås (Red.), *Kampen for menneskeverdet – livssynene i møte med fremmedhat og ekstremnasjonalisme*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Herring, J. (2016). Health as vulnerability; Interdependence and relationality. *The New Bioethics. A Multidisciplinary Journal of Biotechnology and the Body*, 22(1), 18–32.
- Honneth, A. (2003). Redistribution as recognition: A response to Nancy Fraser. I N. Fraser & A. Honneth (Red.), *Redistribution or recognition? A political-philosophical exchange* (s. 110–197). London, England: Verso.
- Kilonzo, S. (2018, 2. juli). Telefonsamtale med forfatteren.
- Kirkemøtet. (2018). KM 07/18 Visjonsdokument for Den norske kirke 2019–2021. Hentet fra <https://kirken.no/nb-NO/om-kirken/slik-styres-kirken/kirkemotet/kirkemotene-2003-/>
- Kirkemøtet. (2015). KM 09/15 Kirke og helse. Hentet fra <https://kirken.no/nb-NO/om-kirken/slik-styres-kirken/kirkemotet/kirkemotene-2003-/>
- Kirkemøtet. (2014b). KM 09 /14 Den norske kirke og menneskerettighetene. Hentet fra <https://kirken.no/nb-NO/om-kirken/slik-styres-kirken/kirkemotet/kirkemotene-2003-/>

- Kirkemøtet. (2014a). KM 07/14 Visjonsdokument for Den norske kirke 2015–2018. Hentet fra <https://kirken.no/nb-NO/om-kirken/slik-styres-kirken/kirkemotet/kirkemotene-2003-/>
- Kirkemøtet. (2012). KM 9/12 Likeverd, inkludering og tilrettelegging. Mennesker med utviklingshemning i Den norske kirke. Hentet fra <https://kirken.no/nb-NO/om-kirken/slik-styres-kirken/kirkemotet/kirkemotene-2003-/>
- Kirkemøtet. (2008). KM 8/08 Visjonsdokument for Den norske kirke 2009–2014. Hentet fra <https://kirken.no/nb-NO/om-kirken/slik-styres-kirken/kirkemotet/kirkemotene-2003-/>
- Kirkemøtet. (2006). KM 13/06 Den norske kyrkja – ein arbeidsplass for menneske med funksjonshemmingar? Hentet fra <https://kirken.no/nb-NO/om-kirken/slik-styres-kirken/kirkemotet/kirkemotene-2003-/>
- Kirkenes Verdensråd. (1998). 8th assembly and 50th anniversary preparatory materials. Hearing on unit I: Unity and renewal. Hentet fra <http://www.wcc-coe.org/wcc/assembly/hu1wb-e.html>
- Kirkerådet. (2018). KR 14.2/18. Visjonsdokument for Den norske kirke 2019–2021. Sammenstilling av høringssvar, saksdokument. Hentet fra https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-kirken/slik-styres-kirken/kirkeradet/2018/januar/kr_14_2_18_sammenfatning_av_hoeringssvar.pdf
- Kirkerådet. (2016). Høringssvar - Råd i kommuner og fylkeskommuner for ungdom, eldre og personer med funksjonsnedsettelse. Hentet fra https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-kirken/for-medarbeidere/horingsuttalelser/raad_i_kommuner_og_fylkeskommuner_funksjonsnedsettelse.pdf
- Kirkerådet. (2001). Bemanning i Den norske kirke. Opptappingsplan for kirkelig bemanning. Hentet fra <https://kirken.no/globalassets/kirken.no/migrering/opptrapp.doc>
- Kirkerådet & HEL. (2016). *Likeverd – inkludering – tilrettelegging. Mennesker med utviklingshemning i kirken*. Oslo: Kirkerådet.
- Kristeva, J. (1982). *Powers of horror. An essay on abjection*. New York: Columbia University Press.
- Lang, R., Kett, M., Groce, N. & Trani, J.-F. (2011). Implementing the United Nations convention on the rights of persons with disabilities: Principles, implications, practice and limitations. *ALTER, European Journal of Disability Research*, 5(3), 206–220.
- Lid, I. M. (2017). Martha C. Nussbaums politiske teori om rettferdighet som bidrag til et teoretisk grunnlag for likeverd og medborgerskap. *Fontene Forskning*, 10(1), 16–28.
- Lid, I. M. (2013a). *Universell utforming. Verdigrunnlag, kunnskap og praksis*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.

- Lid, I. M. (2013b). Developing the theoretical content in universal design. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 15(3), 203–215.
- Lid, I. M. (2012a). Variasjoner i funksjonsevne som vilkår: En diskusjon av funksjonshemming og menneskesyn i lys av Martha Nussbaums politiske filosofi. *Norsk Filosofisk Tidsskrift*, 47(2), 130–142.
- Lid, I. M. (2012b). *Likeverdig tilgjengelighet? En drøfting av menneskesyn og funksjonshemming med vekt på etiske problemstillinger knyttet til universell utforming, mangfold og deltakelse*. (Doktoravhandling). Oslo: Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Malterud, K. & Solvang, P. (2005). Vulnerability as a strength: Why, when, and how? *Scandinavian Journal of Public Health*, 33(Suppl. 66), 3–6.
- Norsk Forbund for Utviklingshemmede (NFU). (2016). Rettighetsutvalgets innstilling. Hentet fra <http://www.nfunorge.org/Om-NFU/Nyheter/Rettighetsutvalgets-innstilling/>
- Norges Kristne Råd. (2017). *Tilværelsens gave. Kalt til å være kirke av alle og for alle*. Norges Kristne Råds skriftserie, nr. 20. Oslo: Norges Kristne Råd.
- NOU 2019: 14 (2019). *Tvangsbegrensningsloven — Forslag til felles regler om tvang og inngrep uten samtykke i helse- og omsorgstjenesten*. Oslo: Helse- og omsorgsdepartementet.
- NOU 2016: 17 (2016). *På lik linje. Åtte løft for å realisere grunnleggende rettigheter for personer med utviklingshemming*. Oslo: Barne- og familiedepartementet.
- Olsen, T., Vedeler, J. S., Eriksen, J., Elvegård, K. (2016). *Hatytringer. Resultater fra en studie av funksjonshemmedes erfaringer, NF rapport 6/2016*. Bodø: Nordlandsforskning.
- Pew Research Center. (2018). Being Christian in Western Europe. Hentet fra <http://www.pewforum.org/2018/05/29/being-christian-in-western-europe>
- Ramm, J. (2010). *På like vilkår? Helse og levekår blant personer med nedsatt funksjonsevne. Statistiske analyser 115*. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.
- Ramm, J. & Otnes, B. (2013). *Personer med nedsatt funksjonsevne. Indikatorer for levekår og likestilling, SSB Rapport 8/2013*. Oslo: Statistisk Sentralbyrå.
- Regjeringen. (2019). Overleverte Tolga-rapporten til regjeringen. Pressemelding. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/overleverte-tolga-rapporten-til-regjeringen/id2628744>. [i saken er det tre ulike rapporter fra tre ulike organer]
- Regjeringen (2013). Declarations: Article 12; Articles 14 and 25. Hentet fra https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-15&chapter=4&clang=_en
- Samarbeidsråd for tros- og livssynssamfunn (STL) / Helsedirektoratet. (2013). *Samhandling mellom helse- og omsorgstjenesten i kommunene og tros- og livssynssamfunn*. Oslo: STL.

- Sandberg, K. (2015). The convention on the rights of the child and the vulnerability of children. *Nordic Journal of International Law*, 84(2), 221–247.
- Skarstad, K. (2019). *Funksjonshemmedes menneskerettigheter. Fra prinsipper til praksis*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Skarstad, K. (2018a). Human rights through the lens of disability. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 36(1), 24–42.
- Skarstad, K. (2018b). Ensuring human rights for persons with intellectual disabilities? Self-determination policies and the use of force in the case of Norway. *The International Journal of Human Rights*, 22(6), 774–800.
- Statistisk sentralbyrå (SSB). (2018). Funksjonshemmede, arbeidskraftundersøkelsen. Hentet fra <https://www.ssb.no/arbeid-og-lonn/statistikker/akutu/aar>
- Statistisk sentralbyrå (SSB). (2005). Funksjonshemmede, arbeidskraftundersøkelsen, 2004, 2. kvartal. Hentet fra <https://www.ssb.no/arbeid-og-lonn/statistikker/akutu/arkiv/2005-03-01>
- Stortinget (2018). Representantforslag om utviklingshemmedes rettigheter og likeverd og om tiltak som styrker de grunnleggende rettighetene til mennesker med utviklingshemming. Dokument 8:172 S (2017–2018), Innst. 377 S (2017–2018). Hentet fra <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Vedtak/Vedtak/Sak/?p=71682>
- Lov om endringer i forvaltningslova, tvistelova m.m. (2017). Lov om endringer i forvaltningslova, tvistelova m.m. (overprøvningskompetanse m.m.). (LOV-2017-06-16-63). Hentet fra <https://lovdata.no/dokument/LTI/lov/2017-06-16-63>
- Lov om endringer i kommunelova m.m. (2017). Lov om endringer i kommunelova m.m. (råd for eldre, personar med funksjonsnedsetjing og ungdom). (LOV-2017-06-16-62). Hentet fra <https://lovdata.no/dokument/LTI/lov/2017-06-16-62>
- Straffeloven. (2008). Lov om straff. LOV-1902-05-22-10. Hentet fra <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2005-05-20-28?q=straffeloven>
- Strand, V. B. & Ikdahl, I. (2017). Responding to disadvantage and inequality through law. *Oslo Law Review*, 4(3), 124–132.
- Stålsett, S. (2017). Politisk teologi – i ofrenes perspektiv? Godt og ondt i politikken. *Kirke og Kultur*, 122(3), 248–265.
- Syse, A. (2016). *Psykisk helsevernloven med kommentarer* (3. utg). Oslo: Gyldendal.
- Torgauten, T. I. (2016a). Å våge å være en kirke for, med og av alle – del I. *Luthersk kirketidende*, 151(3), 55–58.
- Torgauten, T. I. (2016b). Å våge å være en kirke for, med og av alle – del II. *Luthersk kirketidende*, 151(4), 85–88.
- Tøssebro, J. & Wendelborg, C. (Red.) (2014). *Oppvekst med funksjonshemming. Familie, livsløp og overganger*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

- Ungdommens Kirkemøte. (2015). *UKM 06/15 Ungdomsdiakoni*. Hentet fra https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-kirken/slik-styres-kirken/ungdommens-kirkemote/2015/dokumenter/ukm_2015_06_ungdomsdiakoni_vedtak.pdf
- UNICEF. (2003). The human rights based approach. Statement of common understanding. Hentet fra <https://www.unicef.org/sowco4/files/AnnexB.pdf>
- Utvalg nedsatt av Bispemøtet. (1997). *Veien til prestedtjeneste i Den norske kirke*. Oslo: Bispemøtet [tilgjengelig via forfatteren].
- Vergemålsloven. (2013). Lov om vergemål. (LOV-2019-03-15-6). Hentet fra <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2010-03-26-9?q=vergem%C3%A5lsloven>
- Vårt Land. (2016, 3. mars). Vold mot funksjonshemmede kalles ikke hatkriminalitet. *Vårt Land*.
- Wangen, S. (2017, 28. juni). Rettighetsutvalget støtter regjeringen og forsterker diskrimineringen av utviklingshemmede, *Sarpsborg Arbeiderblad*.
- Wolfrum, R. (2010). Obligation of result versus obligation of conduct: Some thoughts about the implementation of international obligations. I M. H. Arsanjani, J. Cogan, R. D. Sloane & S. Wiessner (Red.), *Looking to the future: Essays on international law in honor of W. Michael Reisman* (s. 363–384). Leiden: Martinus Nijhoff.
- Ørstavik, S. (2014). Ingenting om oss uten oss (6. november). Hentet fra https://ldo.no/diskriminert_oldstart/nyheter-og-fag/om-ombudet/SignertSunniva/ingenting-om-oss-uten-oss/

